

Анна ГЕДЬО
(Донецьк, Україна)

Матеріали ревізійного перепису населення як джерело з історії іноземних колоністів Донбасу (за матеріалами Державного архіву Донецької області)

Створення системи обліку населення є однією з визначальних функцій державного управління. Зокрема, облік населення дозволяє оцінити потенціал суспільства і прогнозувати подальший його розвиток; здійснювати військове планування і проводити набори до армії; окреслити базу для оподаткування; збирати різнопланові статистичні відомості; з'ясовувати демографічні питання та вирішувати багато інших завдань.

Одним з найбільш відомих видів матеріалів статистики є списки платників податків, що уклалися в Російській імперії від початку XVIII до другої половини XIX ст. У російській історіографії вони відомі під назвою „ревизские сказки”; українські науковці переважно перекладають цей термін як „ревізійні списки” або „ревізійні реєстри”. Ревізії як одна з особливих форм переписів жителів Російської імперії достатньо повно та глибоко вивчені в російській (враховуючи радянську) літературі, зокрема досліджено їх законодавче забезпечення, місце проведення, датування, облікові форми, принципи організації, підсумки й результати, тощо [1].

Метою статті є джерелознавчий аналіз матеріалів ревізійних переписів іноземних колоністів Донбасу, які зберігаються в фондах Державного архіву Донецької області.

Виникнення ревізійних „сказок” пов'язане з реформою оподаткування, розпочатою у 1718 р., коли подвірне оподаткування було замінено подушним, тобто податі „стали взиматься с души мужеского пола” [2]. Проведення реформи передбачало організацію подушного обліку населення. Царським указом від 27 листопада 1718 р. наказано було зібрати „сказки” про кількість душ у кожному населеному пункті. Саме з цього часу беруть початок ревізійні „сказки”.

Недоречно ототожнювати ревізії з існуючими зараз повними переписами населення, що легітимізувалися як основна система обліку саме у XIX ст. Жодна російська ревізія не відповідала принципам загальності, одночасності та індивідуальності, визначальними для переписів. Відсоток облікованих відомостей щодо наявної людності не перевищував 95%, а терміни проведення заходу розтягувалися на роки.

Починаючи з першого перепису, уряд завжди наголошував на фіскальній меті проведення масового обліку людності. Однак його результати використовувалися і в інших цілях: статистичних, юридичних (запис до ревізії фіксував цивільно-правовий статус особи), військових тощо. Поруч з цим держава прагнула зібрати додаткові свідчення про своїх підданих. Тому при проведенні окремих ревізій переписувалося жіноче населення, неоподатковані стани, іноземці, вказувалися інші окремі додаткові відомості, як – національність, віросповідання, фізичні вади тощо.

Впродовж XVIII – середини XIX ст. було проведено 10 ревізій (з 1719 по 1857 рр.) з 10–20 річною періодичністю (за винятком сьомої ревізії, що розпочалася за п'ять років після шостої, оскільки війна 1812 р. призвела до значних втрат та справила значні переміщення населення). Кожна з них розтягувалася на декілька років, тому за рік проведення ревізії істориками звичайно приймається її „основний рік”, тобто рік, в який було враховано більшу кількість населення. При роботі з матеріалами ревізького обліку слід брати до уваги, що в ревізії враховувалося податне населення, склад якого впродовж XVIII – XIX ст. постійно мінявся, отже мінявся і ступінь представлення в ревізьких „сказках” всього населення країни. Так, перша, друга та шоста ревізії враховували тільки людей чоловічої статі, інші ж – чоловічої і жіночої. Одиницею перепису була так звана „ревізька душа”, що зберігала свою актуальність як платника податків до наступної ревізії.

Після проведення основної частини кожного перепису укладалися і додаткові списки, до яких вносилися імена пропущених платників податків. Однак, на титульній сторінці кожного такого окремого переліку зазначалося, за вимогою якого саме імператорського указу укладається цей документ. Тому можна впевнено ототожнити будь-яку „сказку” з певною ревізією.

Тривалий час чіткого формуляру ревізької „сказки” не існувало. Починаючи з третьої ревізії вводиться друкарський бланк „сказки” збільшується кількість даних, які обов'язково повинна повідомляти „сказка” по кожній особі, що враховувалася. Тільки з сьомої ревізії

(1816 р.) формуляр складається остаточно: вводиться нова, простіша форма структуризації даних, запис починає вестися по родинях. З цього часу ревізька „сказка” містить в собі наступні клаузули: назву (дата подачі, губернія, повіт, село, графу з номером сім'ї, чисельність складу родини „по последней ревизии”, число і склад „выбывших” і „прибывших” осіб, тимчасово відсутніх, і підсумкові дані – „ныне налицо”. У „сказку” записувалася одна родина за іншою, на лівій половині аркуша – чоловіки, на правій жінки. Наприкінці документа ставилися підписи відповідальних осіб.

Окремо слід розглянути питання про достовірність відомостей, що містяться в ревізьких „сказках” та інших матеріалах ревізького обліку населення. Цілком природно, що держава прагнула максимально збільшити кількість оподатковуваних „душ”. Як правило, серйозні спотворення можуть міститися в інформації про чисельність населення, що враховується тільки для обліку (наприклад, жіночого населення) і не зобов'язаного платити податки. В обліку цієї категорії населення ніхто не був зацікавлений, тому іноді він проводився непослідовно і недбало.

На теренах, де ревізький облік існував раніше, форми таблиці мали відображати зміни стану населення порівняно з попередніми переписами. Напроти кожного імені розміщувалися три графи: “По последней ревизии в подушный оклад написаны были”, „Из того числа после ревизии доньне разными случаи выбыли”, “Ныне на лицо с прибылыми и вновь рожденными”. У першій та останній графах зазначався вік особи на минулу ревізію та нинішній, а середня відбивала причини зміни його стану: „Умре в таком-то году”, „Выбыл”. Таким чином не лише проводився облік населення, а й велося спостереження за його міграцією, змінами соціального стану, забезпечувалися умови для максимально легкої перевірки правдивості записів.

Зазначимо, що вік особи є найбільш недостовірним пунктом ревізьких „сказок”. Він фіксувався з точністю до року, а в деяких випадках (переважно малолітніх дітей) – до місяця. Однак зіставлення його зі свідченнями інших облікових документів (в першу чергу – метричних книг), вказує на систематичне спотворення вікового показника. Отже, ще однією причиною хронологічної неточності ревізійних записів може бути поспіх переписувачів і небажання заглиблюватися у деталі.

Ревізія як процес складалася з декількох етапів, на кожному з яких виникали особливі види документів. Ревізькі „сказки” є первинними матеріалами ревізії, відомості яких на наступних етапах узагальнюються і структуруються, а також піддаються подальшій обробці і ретель-

ній перевірці. Хоча за 139 років функціонування система ревізійних переписів в основному залишалася сталою, вона переживала постійні дрібні вдосконалення, корегування, уточнення і, відтак, реформування. До восьмої ревізії переписні роботи очолювалися Сенатом, пізніше – Міністерством фінансів.

Крім того, слід враховувати, що ревізії проводилися не на всій території імперії. Населення України вперше було враховано в Росії під час проведення четвертої ревізії, яка проходила під наглядом Сенату. При цьому приймання ревізійних „сказок” було покладено на городничих, нижні земські суди, казенні палати та казначейства. Починаючи від шостої ревізії, нагляд за збиранням та перевіркою „сказок” покладался на повітові ревізійні комісії. Отримавши у своє розпорядження перші екземпляри переписів, комісії укладали відомості, що містили чотири позиції: 1. порядковий № списку; 2. назви населених пунктів; 3. власників і вільних людей, якщо вони самі подавали „сказку”; нарешті – 4. чисельність душ чоловічої та жіночої статі. Отже, вже на етапі роботи повітової комісії свідчення первинних ревізійних документів узагальнювалися. Ревізійні „сказки” подавалися до місцевих органів влади (волосні правління, ратуші, потім міські думи), де склалися перелікові відомості – перший етап узагальнення даних ревізійних сказок в масштабах повіту, провінції і губернії, що містять порівняння даних поточної ревізії з вже перевіреними даними попередньої. На момент повного закінчення ревізії склалися генеральні таблиці, а з четвертої ревізії (1782 р.) починають складатися окладні книги – загальноросійські зведені матеріали ревізії, призначені тільки для розрахунку податних зборів (тому в них відсутні відомості про жіноче населення і зіставлення з попередніми ревізіями).

Важливо відзначити, що ревізійна комісія приймала матеріали у двох примірниках, а після їх обробки та закриття справи один примірник залишався у повітового скарбничого, інший – відправляли до повітової Казенної палати. Останні були створені у 1779 р. і знаходилися у підпорядкуванні губернських казенних палат. Саме цією обставиною пояснюється той факт, що ревізійні „сказки” населення Маріупольського повіту Катеринославської губернії зберігаються у фондах Маріупольського повітового казначейства Держархіву Донецької області та Олександрівського повітового казначейства Держархіву Запорізької області [3] і становлять основний масив ревізійних „сказок”, що збереглися до наших днів і придатні до аналізу як історичне джерело з історії іноземців.

В фонді Маріупольського повітового казначейства Держархіву Донецької області (ф.131) в 73 справах зберігаються ревізькі „сказки” п’яти ревізій (1811, 1816, 1835, 1850, 1857 рр.).

Матеріали шостої ревізії 1811–1812 рр., які збереглися в дуже поганому стані, представлені лише двома населеними пунктами іноземних колоністів – греків сіл Комар та Богатир [4]. За 1811–1812 рр. відсутні навіть зведені відомості по населених пунктах. Через особливості формуляру ревізьких „сказок” шостої ревізії її матеріали мають велике значення для дослідників. Згідно з указом Олександра I від 22 травня 1811 р. до ревізьких „сказок” потрібно було “вносить людей всех тех состояний, которые по предыдущей ревизии были записаны” [5]. Відтак, до основного тексту додавалися дві колонки: 1) за попередньою ревізією; 2) вибулі до початку ревізії. У першій колонці вказувався вік за попередньою ревізією. Якщо записаний народився у період між ревізіями, то використовувався термін – “новонароджений”. У другій – зазначалася причина, за якою записаний за попередньою ревізією був відсутній. Для запису причин типовими для ревізьких „сказок” є – “переселився до іншого селища (вказувалося до якого саме)”, “помер” з вказівкою на точну дату. Наявність у ревізії 1811 р. відомостей про кількість населення за попередньою ревізією надає можливість реконструкції відомостей 1795 р.

У заголовку ревізької „сказки” вказана дата та місце проведення ревізії, тобто – назва губернії, повіту та населеного пункту. У таблиці є номер родини, потім були переписані всі її члени та зазначена ступінь родинних стосунків. Якщо людина прибула до повіту з іншої місцевості, в документі зазначалося місце і дата виїзду з попереднього місця проживання. У наступній графі містилася інформація про зменшення населення, тобто було визначено померлих або тих, що вибули з місця, та на якій підставі. В останній графі зазначався вік людини на момент сучасної ревізії. Слід зазначити, що більш повно ревізькі „сказки” Маріупольського повіту шостої ревізії збереглися в фонді Олександрівського повітового казначейства Держархіву Запорізької області [6].

Багато документів VII ревізії збереглися лише частково. Так, наприклад, від формулярів грецьких сіл Стила та Константинополь залишилися лише окремі формуляри і відсутні зведені відомості. Від перепису греків с. Бешево за 1816 р. збереглося тільки декілька аркушів [7]. Загалом в 15 справах, представлених матеріалами VII ревізії містяться окремі відомості або загальні дані про 15 сіл греків та м. Маріуполь [8].

Збереженість матеріалів VIII ревізії ще гірша за попередню. Зведені відомості про населені пункти греків за сьомою і восьмою ревізіями представлені в таблиці 1 [9].

Таблиця 1.

*Зведена відомість VII та VIII ревізії населення
Маріупольського грецького округу*

№	Населений пункт	Сьома ревізія		Восьма ревізія	
		Чоловіків	Жінок	Чоловіків	Жінок
1.	м. Маріуполь	624		1518	1339
2.	Велика Каракуба	435	393	463	425
3.	Нова Каракуба (1798)	416	350	522	449
4.	Карань	649	566	922	865
5.	Керменчик	403	409		
6.	Старий Крим	214	162		
7.	Ласпа			511	182
8.	Мангуш	643	566		
9.	Сартана	661	565		
10.	Чермалик	425	360		
11.	Велика Янісоль	613	568	777	705
12.	Ялта	565	457		
13.	Стила	489*	451	687	659
14.	Константинополь	486	433*		
15.	Мала Янісоль	842	679	1023	906
16.	Комар	587	449		

* Підрахунок автора.

Ревізькі „сказки” сьомої ревізії німецьких колоній Маріупольського повіту Кіршвальд, Розенберг, Розенгард, Нігенгоф, Шембаум, Кронздорф, Розенберг, Грунау, Вікерау, Рейхенберг, Кампенау, Міррау, Кейсендорф, Гетланд, Нейгоф, Ейхвальд, Єлізаветдорф, Людвігсталь, Тігенорт, Тіргарт [10] датовані 1824–1829 рр. Це пояснюється тим, що саме в ці роки було засновано більшість цих населених пунктів і сформувався Маріупольський колоністський округ. Кількість колоній в цьому окрузі в різні часи коливалась від 17 до 27.

У ревізських „сказках” восьмої ревізії Маріупольського колоністського округу представлені вже 24 колонії. Про чисельність населення округу можна судити з «Ведомости составленной Екатеринославской губернии Александровского уезда Мариупольском окружном колонистском приказе из поданных в оный сказок по 19 числа месяца сего 1835 г. о наличном числе душ в ревизию записаны», дані якої наведені в таблиці 2 [11].

Таблиця 2

*Кількість німецького населення Маріупольського
колоністського округу за VIII ревізією*

№	Населений пункт	чоловіків	жінок
1.	Кіршвальд	122	120
2	Тігенгоф	106	101
3.	Розенгард	119	90
4	Шембаум	98	99
5	Кронздорф	127	141
6.	Грунау	119	140
7.	Розенберг	125	112
8.	Вікерау	126	115
9.	Розенберг	115	116
10	Кампенау	104	104
11	Міррау	83	63

№	Населений пункт	чоловіків	жінок
12	Кейзендорф	105	105
13	Гетланд	106	92.
14	Нейгоф	71	60
15	Ейхвальд	106	89
16	Тігенорт	109	85
17	Тіргарт	87	79
18	Людвигсталь	124	106
19	Слизаветдорф	120	113
20	Білі Вежі	134	104
21	Калчівка	101	121
22	Рундевізе	111	99
23	Малий Вердер	108	84
24	Великий Вердер	142	135
	Разом	2672	2476

У 1850 р. був проведений ІХ перепис населення. За цією ревізією збереглися ревізькі матеріали лише п'яти грецьких поселень повіту, а саме: Нова Каракуба, Велика Янісоль, Мангуш, Велика Каракуба, Бешево [12]. Ревізькі „сказки” ІХ ревізії м. Маріуполя зберігаються у шести справах (101, 102, 103, 104, 105, 106, 112) загальною кількістю 1722 аркуші.

Значний інтерес представляє «Перечневая ведомость г. Мариуполя о наличном числе душ купцов и мещан, состоящих в этом городе по настоящей ІХ ревизии». Згідно із нею купців в місті нараховувалося 131 особа чоловічої і 98 жіночої статі, серед яких «греческого сословия: мужеска – 101 и женска – 78 и русского: мужеска – 30 и женска пола 20 душ» [13]. Міщан в місті за ІХ ревізією нараховувалося 1655

Анна ГЕДЬО. Матеріали ревізійного перепису населення ...

осіб чоловічої та 1501 жіночої статі (з них греків-чоловіків – 1483, міщанок грецького походження – 1484, а росіян нараховувалося 35 осіб, з яких 17 чоловічої та 18 жіночої статі) [14]. Це свідчить про те, що представники інших етносів почали оселятися в м. Маріуполі задовго до „высочайше утвержденного мнения Государственного Совета” від 30 березня 1859 р., яке дозволяло створювати в м. Маріуполі крім грецької, громади представників інших національностей [15].

Згідно з X ревізією кількість купців в м. Маріуполі скоротилася до 100 осіб чоловічої та 89 жіночої статі. В національному вимірі греків-чоловіків – 68, жінок – 57), кількість же російських купців збільшилася (чоловіків – 32, жінок – 32) [16].

З 1835 р. розпочалося об'єднання п'яти менонітських колоній у Маріупольський менонітський округ. 145 родин менонітів з Хортицьких колоній Катеринославської губернії переїхали до Північного Приазов'я і заснували колонії Бергталь (1836 р.), Шенфельд (1837 р.), Шенталь (1838 р.), Гейбуден (1841 р.). Останньою була заснована у 1852 р. менонітська колонія Фрідріхсталь, яка одразу ж була включена до ревізійного перепису. Про це свідчать дані таблиці 3 [17].

Таблиця 3.

Кількість населення Маріупольського менонітського округу за X ревізією

№	Населений пункт	чоловіків	жінок	Разом
1.	Бергталь	215	184	399
2.	Шенфельд	163	166	329
3.	Шенталь	215	186	401
4.	Гейбуден	149	121	270
5.	Фрідріхсталь	46	50	96
	Разом по округу	788	707	1495

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що обліково-статистичні документи у вигляді ревізьких „сказок” фіксували інформацію мікро-історичного масштабу і виступають цінним джерелом для багатьох історичних дисциплін, зокрема, для історичної демографії, соціальної історії. Навіть при первинному знайомстві з матеріалами ревізького обліку виявляється суворе дотримання переписувачами всіх інструкцій, налагоджений механізм проведення переписів (суворий контроль даних при свідках, проведення додаткових ревізій), як наслідок цього – точний облік податного населення. Необхідно враховувати, що при загальній неписьменності населення і низькому рівні адміністративного апарату найбільш грамотними людьми на місцях були писарі, дяки, що служили у повітових казначействах, тобто безпосередні укладачі ревізьких „сказок”. Таким чином, надійність механізму проведення ревізій надає можливість одержати достовірне і повне джерело.

Виятково важливим є й те, що аналіз ревізьких „сказок” дозволяє почерпнути необхідну інформацію для генеалогічних досліджень: імена, дати народження і смерті, відомості про соціальний статус і сімейний стан, а також низка додаткових відомостей про предків. Вивчення за ревізькими „сказками” особливостей сімейної структури і їх взаємозв'язку з різними етнічними характеристиками допомагає глибше зрозуміти демографічну ситуацію в регіоні. Важливе значення при цьому має вивчення етнічно змішаних шлюбів як одного з чинників процесу асиміляції і виявлення їх впливу на зміну чисельності окремих етносів. Для доповнення відомостей, що надаються ревізькими „сказками”, часто використовуються інші документи церковного й адміністративно-поліцейського обліку населення. Проте в більшості випадків ревізькі „сказки” залишаються єдиним і найбільш інформативним джерелом демографічної статистики.

Джерела та література

1. Кабузан В. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1963; Кильдишев Г., Козлова Л. Статистика населения с основами демографии. – М., 1990.
2. ПСЗ-1. – Т.5, №3245.
3. Гончарова Н. Ревізькі сказки грецьких поселень // Запорізькі студії. З історії греків Півдня України XVIII–XX ст. Запоріжжя, 2003. – С.8-15.
4. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.61.
5. Держархів Запорізької області. – Ф.12, оп.1. – Спр.3. – Арк.16.
6. Держархів Запорізької області. – Ф.12, оп.1. – Ф.12. – Спр.38.

Анна ГЕДЬО. Матеріали ревізійного перепису населення ...

7. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.78. – Арк.84–124.
8. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.64-78.
9. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.64-99.
10. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.79.
11. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.92. – Арк.1-3.
12. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.101-112.
13. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.112. – Арк.1.
14. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.112. – Арк.1.
15. ПСЗ–2. –Т.34, 1-є отд., №34308.
16. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.116. – Арк.1.
17. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.115. – Арк.1.

Анна Гедьо (*Донецьк, Україна*) Матеріали ревізійного перепису населення як джерело з історії іноземних колоністів Донбасу (за матеріалами Державного архіву Донецької області)

Стаття присвячена джерелознавчому аналізу ревізських «сказок» іноземців Маріупольського повіту Катеринославської губернії, які зберігаються в фонді Маріупольського повітового казначейства Державного архіву Донецької області. У роботі розкриті функції, які виконували ревізські «сказки» у суспільстві, проаналізовані зміни, що відбувалися у формулярі ревізських «сказок» і проведено їх текстологічний аналіз. Зазначено, що ці джерела дозволяють не тільки дати оцінку загальної чисельності населення, визначити його соціальну (станову) структуру, але й дають можливість оцінити характер і інтенсивність основних демографічних процесів в окремих регіонах.

Ключові слова: Донбас, іноземні колоністи, ревізійний перепис, архівні джерела

Анна Гедьо (*Донецк, Украина*) Материалы ревизионной переписи населения как источник по истории иностранных колонистов Донбасса (по материалам Государственного архива Донецкой области)

Статья посвящена источниковедческому анализу ревизских «сказок» Мариупольского уезда Екатеринославской губернии, которые хранятся в фонде Мариупольского уездного казначейства Государственного архива Донецкой области. В работе раскрыты функции, которые выполняли ревизские «сказки» в обществе, проанализированы изменения, которые происходили в их формуляре и проведен их текстологический анализ. Отмечено, что эти источники позволяют не только дать оценку общей численности населения, определить его социальную (сословную) структуру, но и дают возможность

оценить характер и интенсивность основных демографических процессов в отдельных регионах.

Ключевые слова: Донбасс, иностранные колонисты, ревизионная перепись, архивные источники

Anna Ged'о (*Donetsk, Ukraine*) **Materials of auditing census of population as source on history of foreign colonists of Donbass (on the materials of the Record office of the Donetsk area)**

The article is devoted to the source-study analysis of revising records of the Mariupol district of the Yekaterinoslav Guberniya (Province), which are kept in the fund of the Mariupol district treasury of the Record office of the Donetsk area. Functions which were executed by revising records in society, are exposed, changes which took place in their formation and their textual analysis are conducted and analyzed. It is marked that these sources allow not only to give the estimation of total population, to define their social (class) structure, but also enable to estimate character and intensity of basic demographic processes in separate regions.

Key words: Donbas, foreign colonists, auditing census, archival sources